

առանձինն կը խօսի. խաչատուր, այս էր իւր անունը, կրօնին պատճառաւ Մոնեսանիայէն (Վալաքիա) վանտուելով՝ Ռոման եկաւ, եւ քիչ ժամանակուան մէջ իւր քրիստոնէական աւարքնութեամբն եւ ի մանաւորի իւր առաջ-քատա անշափելի գլծովը՝ կրցաւ ամենուն համա-կրկնքն ու մեծարանքը յինքն ձգել. իւր հօտին մէջ խաղաղ ու զուարթ կ'ապրէր՝ երջանիկ հաւմարելով ինք զինք՝ որ գրեթէ մի եւ նոյն գաւառին մէջ՝ ուստի դաւանած կրօնին համար հալածուած էր՝ կտոր մ'երկիր գտնելով կրցաւ նոյն անարգել ու համարձակ պաշտել, երբ յանկարծ կնաւ ու որդւոժք ձերբադրուելով՝ լստեան տարուեցաւ: Հոն Ստեփան Ղլլովոտա ինքնին կը հրամայէ անոր որ կրօնն ուրանայ եւ յունական ծիսիւ մկրտուի: Քահանայն՝ առանց ամենեւին աղերսանօք իւր հալածեաց կատարու-թիւնը ցածուցանել ջանալու, կը մերժէ զայս եւ անյուր յանդգնութեամբ ալ կը համարձակի հայհոյել անոնց կրօնը՝ որոնք իրենք կը նախա-տէին ու կ'աղարտէին: Ղերջապէս Ղլլովոտային համբերութիւնը կը հասնի. կը հրամայէ իւր ծառայից կապել քահանային ձեռուրներն ու ոտուրները եւ աշուրները բռնել: Հրամանն իսկոյն կը կատարուի: Քահանայն այս ահագին տանջանաց մէջ անհամբեր մահաւան կը սպա-սէր՝ որ զինք ազատէ, բայց այս միջոցին կը լսէ իւր կինն ու որդիքն ալ մեղքնելու հրամանը: Հոս այն անմեղ զօհերուն աղիողորմ ու սրտակէզ վայնասունն եւ յուսահատական հառաչանք-ները վերջապէս քահանային հաստատամտու-թեան յաղթելով՝ յունական ծիսիւ կը մկրտուի: Միշտ սարկաւազ՝ այս անագորոշու-թիւնները պատմած միջոցին՝ զինք ոգեւորող ցա-տումն ու արգահատութիւնը՝ կարծես թէ ոչինչ նուազ կը բրգուն զինք երբ եկեղեցեաց քանդ-ման վրայ ձառնելով՝ մանրամասն կը խօսի սուրբ անօթից աւարաբոսութեան, պատկերաց խորտակ-ման, սրբալան գրող փառքման վրայ, եւ կրկին ու կրկին այս դիպաց վրայ կ'անգրագաւնայ, իբր թէ այս չարեաց հեղինակները քիչ գատա-պարտած ըլլայ: Այս գգաճումս դիւրակ'ըմբռն-նուի՝ այնու որ՝ նոյն առարկայից մեծագոյն մասն իւր դժբախտ հայրենիքէն երբ եկած, ուստի որ ինք դեռ նոր բաժնուելու ստիպուել էր. ասոնք իրմէ յառաջ պըտորք գացողներուն ձեռքն աւ-արաւութենէ պահպանուած էին, ոչ եթէ իրենց արժէքին համար՝ այլ իբր խորհրդական նշան աստուածային պաշտպանութեան, եւ գողցես ժողովատեղի մը կը կազմէին այն առանց հայրե-

նեաց թշուառներուն, որոնք կը թափառէին հանգստեան վայր մը գտնելու համար: Բնակա-նարար այսպիսի յիշատակաց քանդումն ու խոր-տակումը, որոնք վրայ իւրացանելու որ կը ցաւի, հեղինակին վրայ՝ որ արդէն իսկ հայրենեաց ցաւովն ու խորին հաւատքով ոգեւորուած էր՝ մարդկան ջնջման վրայ գգացածէն պակաս աղբե-ցութիւն չէր կրնար ունենալ:

Ուստի հարկաւոր կը համարի Մինաս մեկ-նել թէ ինչպէս Նախահնամութիւնը թոյլ կու տայ որ այսպիսի անագորոշութիւնք գործուին, եւ այս մեկնութիւնս՝ որ իւր խորին ու յստակ հաւատքէն կը բխէ՝ պարզ սակայն բանաստեղ-ծական զօրութեամբ լի քանի մը տնով կը բացա-տրէ:

Ի մեր անբաւ գործոց շարեաց
Յատումն ետուի Հայոց ազգաց,
Իւր ուսր մարմինն ոչ ինչայեաց,
Եւ արկանել ներքոյ ստաց:

Յառաջն իւր սուրբ տունքն մատենաց,
Բզտուրք մեռանն յերկիր յըրուեաց
ԶԻւր սուրբ գրեանքն հըով այրեաց,
Զեկեղեցւոյ հիմքն շըջեաց:

Եկեղեցին քար եւ կիր է,
Եւ իւր անօթին ի ոյլ նիւթէ,
Եւ սուրբ գրեանքն ուսուցչէ է,
Խաշ եւ լափք ի արծաթէ:

Բերան չաւին որ բամբասէն,
Ոչ ձեռն եւ ոտս որ մեղանէն,
Վասն մեղաց մարդկան որ են,
Ետցոյ մարդկան պատիժ կրեն:

Այսպիսի անգթութեան գործեր տեսնե-լով՝ զորս հայ հեղինակը Ստեփան Ղլլովոտային եւ անոր ազգին կու տայ, կը մտաբերէինք հաս-տատել թէ այս՝ թերեւս չափազանցութիւն եւ կամ հեղինակին հնարագիւտ մտաց ծնունդն ըլլայ: Արդեամբք Մինաս սարկաւազ իւր ազգին թշնամեաց չի խնայիր ամենեւին. զանոնք միայն 'անօրեն, պիղծ, արբանեակ սատանայի, եւն վերագիրներով ի մէջ կը բերէ: Իւր Մոյսաւա-ցւոց դէմ՝ անողբերի ատելութիւնն, ինչպէս եւ առ իւր կրօնակիցս արգահատութեան բնական զգածումը, կրնային մեզ իւր պատմածին ճշմար-տախօսութիւնը կասկածել ընել՝ եթէ որ Հայո-ց դէմ գործադրուած բռնութեանց նկատմամբ գրածները՝ նոյն դարու ուրիշ մատենագրէ մը՝ որ այս ամէն ստղտանքէ զերծ է՝ հաստատուէին: Եւ իրօք Օրբիտովիւս լեհ երեւելի աստուածա-բանին ու ճարտարախօսին տարեգրոց մէջ կը կարդանք. "Ամենէն անմեղ մարդկան քիթը,

ականջներն ու լեզուն կտրել, աշուհները բրել, անդամները ջարժեցնել եւ մարմնից ծակերուն մէջէն հալած կապար թափել կը հրամայէր. իւր անագործունութիւնը՝ անառակութեանը հետ կը մրցէր¹։

Լեհ մատենագիրն այս վկայութիւնն որ ստուգելու հայ մատենագրէն անկախ է բոլորովին՝ կը բառնայ Մինաս սարկաւագին ճշմարտաստուութեան նկատմամբ ամենայն հնարաւոր կասկած։

Ստեփան Վոյվոտային այս անագործունութիւնը դիտելով արդիւնքն յառաջ բերին. իւր երկիրը Հայոցմէ մեծաւ մասամբ ազատեցաւ, ոմանք իրենց հաւատքին վրայ մահ յանձն առին, այլք երկիրն կրօնն ընդունեցան, սակայն մեծագոյն մասը սահմաններն անցնելով՝ մերձաւոր տէրութիւնները ցրուեցան։

Մոլտավայէն գաղմող Հայոց՝ Լեհաստանն ամենէն աւելի նպաստաւոր երեւելով՝ կրցաւ զանոնք յինքն յանկուցանել։ Կարմիր Ռուսիայի թէոգորոս իշխանին կառավարութենէն ի վեր՝ (1062)² Լեհաստանն իւր գաղմականութիւններ հաստատուած էին, սեղւոյն վեհագոյններէն կուտուելով, որոնք իրենց հանդիսապէս կը խոստանային բաց ի կրօնական ազատութենէ՝ նաեւ այլեւայլ առեւտրական մեծամեծ արտօնութիւններ, եւ նոյն իսկ իրենց սեպհական տեսանքներէն դատուելու իրաւունքին, որոնք ըստ Հայրենի որդեսիրութեան իրենցմէ բաղկացեալ էին³։ Բայց Հայոց Նոյն երկիրը խաղաղ բնակութիւն մ'երաշխաւորող՝ ոչ այնչափ վեհագոյն խոստմունքն էին՝ որչափ այն՝ որ այնպիսի ժողովրդեան մը մէջ կը գտնուէին՝ որ թէպէտ մեծաւ մասամբ կաթոլիկեայ՝ սակայն չունէր Հայոց կրօնին դէմ՝ այն արհամարհանքն ու վատահամբալիչ կարծիքները, զորս Յոյնք իրենց համաձէտ ազգաց մէջ կրցան քիչ շատ մոծանել։

Բայց միթէ Հայոց դէմ հանուած այս հալածանքը՝ մի՞ միակն է, որով Ռումանացոց հակակութիւնն երեւան ելաւ, գործելով անոնց դէմ այսպիսի բռնութիւններ։ Ահաւասիկ ինդիք մը՝ որ մեզի համար մեծ ծանրալիշուութիւն ունի այնու՝ որ Մինաս իւր դարէն յառաջ եղած հա-

լածանաց վրայ ալ ակնարկներ կ'ընէ, մինչ Պր. Հաշտէու ռումանական պատմութեան բովանդակ շրջանին մէջ բոլորովին հակառակը կը հաստատէ։

Մինաս սարկաւագին սկիսակները շատ յողորմ ըլլալով՝ չեն կրնար դաժանութեան քննադատութեան մը դէմ՝ որ առանց ստոյգ ու վաւեր յիշատակարանաց բան չի հաստատեր՝ ի մէջ բերուիլ։ Բայց Ստեփան Ռարէշին թագաւորութենէն վերջն եկող ժամանակնկալմամբ՝ Հայոց յիշատակարաններէն զատ՝ որ կը պատմեն թէ Հայք շատ դժուարին ժամանակներ անցուցած ըլլան այլեւայլ իշխանաց կառավարութեան ներքեւ, Ինկէլ ի մէջ կը բերէ Պոկտան Գ.ին (1568—1572)⁴։ Աղեքսանդր Լաբուշնէանուի որդւոյն մէկ հայածանքը՝ Գեներալ⁵ Ինկէլին հետեւելով կ'ըսէ, « Պոկտան իւր առ Լեհս չափազանց սիրոյն պատճառաւ կաթոլիկեայ կասկածուելով՝ այս ամբաստանութենէս ազատելու համար լաւ համարեցաւ Ստեփան Ռարէշին հետեւելով հայաւնէ Հայիրը՝ զորոնք ահագին տանջանաց ու մահաւան կ'ենթարկէր, որպէս զի իրենց կրօնն ուրանան։

Պատմութիւնը բաց աստի կը յիշատակէ ուրիշ հայածանք մը Տեսարդ Վոյվոտային անկմանէն ետքը, զոր յարուցած են Դովա եւ Աղեքսանդր Լաբուշնէանու (1564), եւ երրորդ մ'ալ որ Տուգա Վոյվոտային հրամանաւն հանուած է (1671)։

Բնականաբար Պր. Հաշտէու այս ամենայն չէր կրնար անդիտանալ՝ երբ իւր « Ռումանիա կրօնական հանգուրժողութեան պատմութիւնը », կը գրէր, սակայն հռչակաւոր քննադատս՝ այս ամենայն իրենց ճշմարիտներէն արժէքին վերածելով կը պատմէ. այս նիւթին մէջ իւր ունեցած մեծ անունն ու վարկը, որուն դէմ ոչ որ կրնայ հակառակել, կու տայ իրեն այն հեղինակութիւնը՝ որով կարող կ'ըլլայ հաստատել թէ այս կարծեցեալ հայաւանաց առաջինը՝ եւ ոչ իսկ տեղի ունեցած է, մինչ միւս երկուքը՝ հալածանաց կերպարանք չունին, Հայոց դէմ իւր թէ է ի մասնաւորի անուցուած ատելութենէ յառաջ եկած չըլլալով։

« Պոկտանին » Լաբուշնէանուի որդւոյն յառուցած հայածանքը՝ Ինկէլ⁶ Kazi, Historia Hungariae գրութեան մէջէն տեղեկացած կ'աւանդէ, կ'ըսէ Պր. Հաշտէու (էջ 62), սակայն պատմութեան այն էջը՝ ոչ Ինկէլ ինքնին, մէկ Ալեքսանդր

¹ Գեներալ, Պատմութիւն Ռումանացոց, Հար. Գ. էջ 55։

² Luceasi Christoforus, Historia Armenorum Transilvaniae.

³ Հայոց 1844ին Գաղմիք Մեծէն շնորհուած էւ յետոյ իւր յաջորդներէն հաստատուած այս արձանութիւնը՝ մինչեւ լեհական թագաւորութեան կրօնական տեսեր. Տես F. Bischoff, Das alte Reich der Armenier in Polen. Wien 1857. — Dr. Kohler, das Recht der Armenier. Wien 1883. — Տես Գաղմիք՝ Միքիթար Գոյնի դատաստանագիրքը, Բաստամանց, Վարդապետաւ 1880։

⁴ Պատմութիւն Ռումանացոց, Հար. Գ. էջ 51։

եւ ոչ ալ այն ամէնքն որ նոյնն ընթերցած են՝ կրցեր են ուղիղ ըմբռնել, եւ հետեւաբար ամենէն ալ Ստեփան Թարէշին գործածները՝ տուած են Պոկտանին։

Իսկ միւս երկուքը՝ Պր. Հաշտէու ոչ միայն չի նկատեր Ռուսմանացոց Հայոց դէմ ունեցած ատելութեան նշանները, այլ ընդհակառակն այս երկուս ազգաց մէջ տիրող միաբանութեան հետեւանք մը կը գտնէ։ Տեսնենք ինչպէս կը հասնի այս եզրակացութեան։

Յունաց՝ Հայոց դէմ ունեցած ատելութիւնն ու արհամարհանքը՝ Ռուսմանացոց՝ այն ամէն բանի մէջ չափաւոր ազգին՝ միայն իբր տկար ու յոյգողոյ մնացորդ մը կրնան անցած ըլլալ, որ մերթ ընդ մերթ անշնաս կատարներու եւ թեթեւ ծաղրածութեանց մէջ միայն կը նշմարուէր, որոնք երկրին լեզուին յատուկ ոճերը կամ բացատրութիւնները կը նկատուէին, զ. օ. Ռուսմանացիք՝ Հայոց կեցեցիները դժուար կը կոչէին. «տուգանքը» միշտ Հայուն վրայ կ'իյնայ, կ'ըսէ հին առած մը. լեբանց աւազակներն ալ իրենց երգին մէջ կ'ըսեն։

Չորն իշնանք. — Մտնենք անտառ. — Հաննինք սահմանը՝ — Հայուն ճամբուն վրայ։ Այս անշնաս կատարները կ'ըսէ Պր. Հաշտէու երկու ազգաց մէջ տիրող այն սերտ միաբանութիւնը չէին խափաներ։

«Սուշավայի իշնանական մայրաքաղաքին իսկ ծոցը հայ հասարակական գործարանաւորութեան մը գոյութիւնը կ'ըսէ Պր. Հաշտէու քիչ մը վարը, յիշեան միայն՝ կը ցուցնէ ըստ բաւականի ոչ միայն կրօնական տեսակետէ առեալ՝ այլ նաեւ՝ որ աւելի ծանրակշիռն է՝ քաղաքական տեսակետով՝ այն մեծ առեւտրային շուկայ, զոր մեր նախնիք չէին դանդաղած շնորհիւ այս կաւկասի գաւառներէն եկած աշխատատէր հիւրերուն. բաց աստի Հայք շատ արգամ ցուցած էին թէ իրենց եղած շնորհաց եւ տրուած արտօնութեաց արժանի էին (էջ 61)։»

Պր. Հաշտէու՝ Հայոց Ռուսմանացոց հետ ճգնական ժամանակները մէկտեղ միաբան գործերն ապացուցանելու նպատակաւ այս վկայութիւնն իմէջ բերելէ վերջը՝ 1564ին պատահար կը յիշատակէ՝ որուն մէջ կ'ըսէ թէ Հայք մասնակցեցին Տիւրքոյ գահընկէց Վլադուպին նկատմամբ համակրական զգածման, ինչպէս նաեւ խառնուած էին 1671ին Տուգա իշնանին դէմ պատահած ապստամբութեան մէջ, որուն կ'ազատորոգէր Հանքու պոյարը։ Այս երկու պարագայից մէջ Հայոց կրածները՝ բնականաբար չէին

յառաջ գար իրենց դէմ ի մասնաւորի ուղղուած ատելութենէն, այլ յաղթողաց՝ պարտեցող գէմ՝ վրէժխնդրութենէն, որ հաւասարապէս կրտաւորուէր այն ամէնուն վրայ որոնք այս իրենց վախճանէն վրիպած շարժանց մասնակցած էին։

Ենթադրելով թէ «կրօնական հանգուրժողութեան պատմութեան» մէջ բովանդակուած այս եզրակացութիւնը ճշմարիտ է, Հայոց նկատմամբ այս բուռն շատ բնական է. որուն համար ալ Պր. Հաշտէու կը վերացնէ իւր ուսումնասիրութիւնը սա խօսքերով. «Այս բորբոքի տարօրինակ զարտուղութիւնը» (Ստեփան Թարէշին անագործութիւնը) ի բաց տանելով՝ Ռուսմանիայի պատմութիւնը կը ներկայացնէ մեզի Հայերն ընդհանրապէս խօսելով՝ դանդաբեան կ'ըսէրաց վրայ երբեմնի ու գոհ, թէ եւ երբեմն լեզուական յատուկ բացատրութեամբ ու անշնաս կատարներով ճաղուէին եւ կամ իրենց ու լեբանց աւազակաց մէջ կ'ըսէին պատահէին։

Պր. Հաշտէուի այս կարծիքն՝ զոր թեւեւ ամէն ուսումնականք չէին տածեր՝ կրցաւ երկար ժամանակ անսասան մնալ, մինչեւ որ Պր. Հաշտէու ինքնին ինքզոյն հիմնովին եւս ծանօթանալով՝ ի հիմանց տապալեց այն առաջին կարծիքը։

Կրօնական հանգուրժողութեան պատմութեան թուականն է ի վեր՝ Ռուսմանիոյ մէջ շատ ճգամբ ընացողեաց երկրին անցեալն է լոյս հանել. այս աշխատութեանց ամէնէն աւելի մասնակցեցաւ Պր. Հաշտէու։ Արդ նորագոյն յիշատակարանաց գիւտը, ինչպէս նաեւ ասոնց միջնորդութեամբ՝ ցոյս վայր ծանօթ յիշատակարանաց աւելի հիմնական ուսումնասիրութիւնը՝ զմեզ զբաղեցնող խնդրոյս համար ալ ընծայած են այնպիսի տարրեր ու վկայութիւններ՝ որոնք ցայժմ եղած կարծիքն շատ տարբեր կարծիք մը կազմել կու տան։

Այս ամենայն բովանդակած է Պր. Հաշտէու համառօտօր այն նշանաւոր ուսումնասիրութեան մէջ՝ որ հրատարակեցաւ Revista Nuoa թերթին մէջ՝ «Հայք ի Ռուսմանիա» տիտղոսի, եւ որուն վրայ ընդարձակօրէն գրած է իւր Etymologicum magnum Roumaniae անուն ուսումնասիրութեան մէջ, գլխաւորաբար Հայ, Արձէշ, Արցիպուրի եւն յօդուածոց մէջ։

Արդ անխոնք Պր. Հաշտէու Ռուսմանիոյ եւ օտար հին ժամանակագրութիւնները խուզած կրկնած է այս ուսումնասիրութեան համար,

եւ քննած Յունաց եւ այլ սլաւ աղգաց կրօնական մատենաները, պրպտած է ժողովրդական մատենագրութիւնն իւր ամէն կերպարանաց ներքեւ, իրբեւ երգ, առակ, պատմութիւն եւն. հետազոտած է ժողովրդեան ունեցած կարծիքները՝ գիւղերու դաստառաց եւ այլոց ձեռք, միով բանիւ՝ ի մի համալքած է Հայոց անցելոյ նկատմամբ այն ամենայն՝ զոր ժամանակը չէ կրցած ապականել, նոյն իսկ անոնց երաժշտութիւնն ու պարերը, որպէս զն ներկայ եւ յետագայ սերնդոց համար՝ Հայոց ի Ռումանիա ունեցած անցելոյն վրայ հնչեալ եւ ապահովութեամբ դատաստան մը կտրելու միջոցն ընծայէ:

Արդ այս ուսումնասիրութեանս զբաղած ժամանակ՝ Պր. Հաշտեւ կրած պիտի ըլլայ անշուշտ այն զարմանքը՝ զոր ամէն ընթերցողները կը զգան նշմարելով թէ իւր նախընթաց ուսումնասիրութեան մէջ ապացուցած՝ Ռումանացւոց Հայոց նկատմամբ ունեցած զգածման բոլորովն հակառակ կ'ըլլէ իւր այս նոր կարծիքը:

Ի մէջ բերենք օրինակի աղագաւ քանի մը վկայութիւն այն զանազան ու բազմաթիւ յիշատակարաններուն մէջէն՝ զորոց Պր. Հաշտեւ այնպիսի տաժանելի աշխատութեամբ միաբանել անացած է:

«Հայն՝ յաչս Ռումանացւոց պիղծ արարած է, ասոր համար ալ Ռումանացին չ'ուզեր բերեք անոր բան մը փոխ տալ, կամ անոր հետ ճաշել, գլխաւորաբար կը խորշէ մի եւ նոյն գոյլէն կամ որ եւ է անօթէ ջուր խմել, համոզուած ըլլալով թէ կը պղծուի թէ Հայէն վերջը ջուր խմէ: — Ժողովուրդը կը կարծէ թէ Հայք կը պղծեն դիտմամբ այն անօթները՝ որոնց մէջ այլազգեաց համար կերակուր կը պատրաստեն: — Հայոց կրօնն այնպէս պիղծ ու զզուելի է որ հազիւ թէ երեւակայել հնարաւոր է. Արցիպուրի, Արցիվուրցի կամ Արցիպուր* անուամբ շուռն մը կը պաշտեն՝ որուն պատուոյն համար զոհեր կը մատուցանեն ու պիղծ ծով մը կը պահեն:»¹

«Հեթանոսներէն չարագոյն են, որուն համար ալ իրենց աղօթելու ժողովատեղին ոչ եթէ եկեղեցի՝ այլ տաճար միայն կրնայ կոչուիլ, ինչպէս հեթանոսացը. (կոստին, Ժամանակագրութիւն՝ էջ 42):»

«Ճամբորտ հաւատացեալներն այսպիսի էակներէ հեռու պահելու համար՝ Կովորայի

օրէնսդրութիւնը կը պատուիրէ. — Եթէ մէկն Հայոց եւ ուրիշ հերետիկոսաց հետ ճաշէ կամ անոնց հետ որ եւ իցէ յարաբերութիւններ ունենայ՝ յատուածային օրինաց կը հրամայուի այնպիսոյն թողուլ այս ամենայն: — Պիղբերի գանի Արսենին Սաղմոսարանի մէկութեան մէջ՝ (1650 թ. գրուած եւ ուսմանական ձեւարանին վերաբերող ձեւագիր մը)՝ 1, 2 սաղմոսին մէկ տունը՝ Բրաւուր բառին տեղը հայ բառն իբր համանուն մուծուելով սրբագրուած է:» — Ժողովրդեան՝ քածերուն տուած անուանց մէջ կը գտնուի նաեւ Հայու՝ ինչպէս եւ արու շանց անուանց մէջ Կարադեւ անունը* որ Հայոց Ս. Թովհատու մկրտչին տուած կոչումներէն մին է:» (Ուսուցչաց տուած տեղեկութիւններն են ասոնք): — «Հայ վերադիրը ժողովուրդը կը գործածէ չար բան մը նշանակելու համար. զ. օր. հայու՝ լիւր, = չար, ծանր վերք (ժողովրդական բան նաստեղծութիւնը, Թեոփորէս, էջ 359):» — «Ննեղն իւր գարշահատութեան համար կոչուած է հայու՝ փոխ:»

Այս ամէն բանի վրայ կրնանք աւելցնել նաեւ «Հայը՝ իշխուիչ Բուրձն, աստութիւնը, նշանակել ուղեղով թէ Հայք իրենց գլխուն մէջ փոխանակ ուղեղը՝ ուրիշ բան օժնին, եւ թէ ապաւ, անբոն անտուռ են եւ մոռաւոր կրթութեան անասակ բոլորովն:

Թէ ժողովրդեան մտաց մէջ այսպէս անուանարկ ու այնպիսի անականներով կոչուած Հայերը՝ նախկին Ռումանացիներէն ինչպիսի արգարութիւն կրնային յուսալ՝ կը ցուցնէ մեզ առանձին որ կ'երեւայ թէ իրաւարանական սկզբունք մ'եղած ըլլայ, ինչպէս կ'ըսէ Պր. Հաշտեւ. «Իբր իրաւարանական հին մոլորաւական առանձին մը կ'ըսէ. Զուգանք միշտ Հայուն վրայ կ'իյնայ, այսինքն ամէն պարագայից մէջ Հայը միայն յանդիմանութիւնն ու պատիժը պիտի կրէ:»

Որչափ ալ անհաճոյ էր մեզ՝ իբր հայածէս Ռումանացի՝ Հայոց յիշեցնել այն ամէն այլանշան ու անպատեհ հարծիքները, զորոնք Ռումանացիք իրենց վրայ ունեին երբեմն. եւ Ռումանացւոց ալ այն անմոռութիւնները զորոց գարու մը տգիտութիւնը կրցաւ հնաբեւ, չկրցանք ազգային ու կրօնական նկատմանց պատճառաւ այս ամենայն յիշատակելէ ետ կենալ՝ հետեւեղով միշտ Պր. Հաշտեւի այն իմաստուն խորհրդոյն զոր կու տայ պատմութեան քննադատներուն:

* Առաջնադարի բառը՝ Յունաց քով այս անունն առած:

¹ Ստեք Կովորայի օրէնսդրութեան եւ այլ կրօնական բազմաթիւ մատենաներէ քաղուած վկայութիւններ են:

* ինչպէս եւ Կեսարիայի Մարկոս մետաղադրոսն իւր շուրջ Սյունիս կը կոչէր, որուն կը վկայէ իրեն ու Գաղղայ մէջ պատահած զէպքը: ՍՄԻԱ.:

« Բնութեանը, խուզարկութեանը ճանապարհը՝
կ'ըսէ, լաց եւ ամէն մարդու, սպայն պէտք են
այս խուզարկութիւնը ստուգելու ուսումնական
միայն ըլլալ, այսինքն ամէն ազգային Համալսարան
էրան են Հալապուրիէն զգաւմունքներ ազատ,
որոնք՝ ինչպէս քաղաքագիտութեան Համար փա-
սակար են՝ այսպէս եւ շարադոյն եւս են՝ պատ-
մութեան համար, եւ քննադատին տղայամիտ
ըլլալ կը ցուցնեն»:

Որ, Հաշտէութիւնն եւ իրարու հետ համեմատան անխիղճ հին ու նոր յիշատակարանք՝ յորա այս համակրութեան ոգին կը տրիւն, զինք համոզեան պիտի ըլլան թէ այլ եւս անհնար է խնդիր ընել, ինչպէս երբեմն եղած էր, այն՝ Ռուս մանացոյց ու Հայոց մէջ սերտ ու յարատեւ ներգաշակութեան, այն՝ Հայոց Գանձաւորեան փափանջ վըստ անցուցած երկրպնդի ու գոհ կենաց, որ անգամ մը միայն վըզովութիւն է յիմարտութիւնն իմ' եւ իւր մոլեհեանքն սիրականին ձեռքը, ատելութեան այն տկար ու անգոր մնացորդին նկատմամբ՝ զոր Ռուսանացիք Հայոց դէմ՝ կրնան ունեցած ըլլալ եւ որ միայն անշնամ կատարմներու եւ յառեւել բացատրութեան վըստ կ'ամրոպիւնէր։

Եւ։ Արդ այս համոզմանն մէջ միանգամ հաստատուելով՝ Որ, Հաշտէութիւն եւ սրտիցաւով՝ որ սակայն շուտով կը փարատի այն գոհութեամբ՝ զոր ամէն ուսումնապէտ կը գգայ ճշմարտութիւնն ամենայն հնարաւոր ճգամբ գտնելով ու հրատարակելով՝ — երբեքն տուած պէ՛տք կը թողու եւ բացայայտ ու շատ պարզ կրէ։

“Ռուսմանյի Կենտրոնը Հայերը կամ կրօնական տարբերություններ, կամ անոնց կողմնացալ ու անընդհատ կենաց եւ կամ վերջապէս Յունացեմ ժառանգուած Տակաւորութեան մը պատճառով եւ երբ մը վարդապետ մը միշտ չէ, կըսէ, որ Հայք իսկողութեան այս տարբերութեան պատճառաւ հաւանական է, եւ առէ անգամ որ իսկողութեան խորհրդովն ու իշխանացն անկողութեան վերին էրեւելիքն է՝ որդորտեմ Տակաւորութեան գլխաւորաբար Երէջման տակ կ'Առտուր,» եւ վերջապէս այս եղանակացութեան վկայութեամբ ալ Տասնատետրու Տամար կը յիշատակէ 1551ին Մտեհան Ռուբենի Տակաւորեան զամ 1564ին Տեբեթի մէջ իսկողութեան վերջ պատճառաւ, եւ 1671ին Տեբեթի մէջ վկայութեան ժամանակն Տամարածը. զորս երբեմն Ռումանացոց ու Հայոց մէջ տիրող ներդաշնակութեան իբր Տասնատետր կը Տամարերը Եւ Տասնտետր ուրեմն նորին իսկ այժմ թաւաշնաւաւ որ. Տաշտետրի ինքնապէս ու զորեղ Տեղեկանակութեամբ տապալեցաւ ու ուղղեցաւ

Ռումանիայի կրօնական հանդուրժողութեան պատմութեան մէջ Ռումանացոց Հայոց նկատմամբ ունեցած զգածման վրայ ծառած յօգուածին մէջ հրատարակած կարծիքը:

Առաջին եղբայրացությունն միակ կէտ մը միայն անդախտ մնաց նաև. նորագոյն կամ՝ գու- յակց ցայտ վայր ծանօթ խոգաբերութիւններէ վերջն իսկ. եւ այս՝ Հայոց եկեղի մը Հաստատութե- լէն զերթը՝ այն երկրին նկատմամբ ունեցած զգածումներն է, որ միշտ նոյն մնացած է, նաև. երբ իրենք Հայածանաց աւարական եղած էին, Այս զգածումն՝ Պր. Հաչատու. միշտ նոյնն էր անփոփոխ գտած է՝ ինչպէս կր խոստովանէ իւր նոր ուսումնասիրութեան մէջ. «Դիտելի է, կ'ըսէ, որ Հայք՝ ուր որ կրցան Հաստատութիւ- ն եղան բարի քաղաքացի ու Հայրենակից, առանց սակայն իրենք նախնիք լըլուծ ու աւանդու- թիւններ կորսնցնելու»,

Հերոսի մեզ մեր անձնական հեղինակու-
թեամբ՝ միակ կեպի մը վրայ խնդրի մը յարու-
ցանքի եւ լուծելի, ի՞նչ էր. Հաշտեո՜ւի
հակառակույդ. մտքը՝ այլ անոր մէկ հաստատուած
լակոնիկութիւն. դիտաւարութեամբ, վասն զի մենք
անձնական շարժաւիթներու աղբիւրներ ունինք
զորս Թր. Հաշտեո՜ւ չի կրնար ունենալ եւ հե-
տեւաբար չէ կարող Ռումանիայի Հայոց այժ-
մու վիճակը լաւ ծաննել. արդ. ցայժմ ըստա-
ծին այժմյի՛ Կաւեյցները.

“Հայկական հնօրեայ գաղթականութեանց ներկայ սերնդերն Նկատմամբ՝ ցանցառադէպ գարուողութիւններն ի բաց իւրեպով՝ կը հաստատենք թէ՛ կորսնցուցած է իւր լեզուին եւ մասամբ՝ եւս իւր Նախնեաց աւանդութիւնքն իմա՛ եւ պահած է միայն իւր հարց հաւաքըր հանդերձ ծխիւք եւ սովորութեամբք:” — Այս ճշգրտոյն ու աւելի կատարեալ գնահատութիւն մ’է հինաւորց գաղթականութեանց սերնդերն այսմօրն վիճակին, որուն համար ոչ դժգոյնայ պարծիլ կամ ամաչալ:

Տարաբախտ օրերէ բ'է այն՝ թէ միայն ա-
տերկութիւնն ու հալածածները կը պահպանեն
գոտուկութիւններն այն ազգաց մէջ՝ որ մեծ նշոյն
երկիրը կը բնակին ու նոյն շահերն ունին, մինչ-
դեռ միաբանութեանն ու հաշտութեանն որում
միայն այս գոտուկութիւնը կը փարատին տակաւ
յօգուտն տիրող ազգին:

Ռումանացւոց՝ տգիտութեան խաւարէն
 ելլելէն՝ ու հայկական բովանդակ սերնդեան մը
 ճգանց շնորհիւ համոզուելէն վերջը՝ թէ երկու
 ազգացս մէջ տիրող զանազանութիւնը ոչ ու-

ղերին եւ ոչ ալ սրտին մէջ կը գտնուի, եւ քիչ մ'ետքը Ռումանիայի՝ իւր համարէն որդւոց ջանքովն իւր արդի տերութիւն հաստատուելէն ու արեւելեան պետութեանց մէջ՝ տեղի գտնելէն վերջը՝ այս ամէն բանէ ետքը, կ'ըսենք, Ռումանացոց համար Հայերն տարելու եւ զանոնք հասարակաց կեանքէն մեծօրէն՝ ինչպէս եւ վերջնոց համար իրենց այն կողմացեալ կեանքը շարունակելու ամէն արդար պատճառ այլ եւս դարձած է, այն ժամանակէն ի վեր սկսած է հարձեւալ՝ Հայոց երկրին տիրող տարեր հետ ձուլուիլը, Նոր սերնդեան պիտոյոյն անբաւական դպրոցաց երեսէ ձգուելովն յառաջ եկած լեզուին կորուստը, ինչպէս եւ երկրորդաբար՝ աւանդութեանց կորուսիլը՝ որ առաջնոյն հետեւումինն է, յայտնապէս կ'ապացուցանեն թէ ժամանակն իւր գործը կը կատարէ։ Եւ այս ձուլուիլը՝ որուն վրայ ունայ թերեւս ցափն կամ ոչ՝ յաջորդաբար կը յառաջանայ երկրին քաղաքակրթող կարգադրութեանց պաշտպանութեան ներքեւ, որոնց ազդեցութիւնը ոչ զքերնայ չափաւորել, թող թէ խափանել։ Չուլման այս առաջագիծութիւնը չեն կրնար յապաղել այն սակաւութիւն անձինք՝ որ ուսումնական մարդու բնական զգածմամբ՝ ուզելով իրենց գոյութեան աղբիւրը ձանձալ՝ կ'ուսանին իրենց նախնեաց լեզուն ու պատմութիւնը, ինչպէս եւ չեն կրնար նոյնը փութացընել անոնք՝ որ պախարակելի զգածմամբ մը կը ծածկեն իրենց անունն ու ծագումը, որպէս զի փոխանակ Հայքն ու Արամը՝ զՏրայանոս ու Արեղիանոս իրենց նախնիք հրատարակեն։

Այս տողերս աւարտելով՝ չենք կրնար շնկատել որ եթէ այս՝ ազգային պատմութեան համար ամենամեծ ճոխութիւն ունեցող քննադատին նորագոյն եւ յիշատակարանաց աւելի համաձայն կարծիքս՝ Ռումանացոց առ Հայս զգածմանց նկատմամբ՝ Միխայիլ որդեգրութեան հետ կը Տարգիպի պայպե՝ ինչպէս si parva licet componere magnis առածը կ'ըսէ, եւ թէ իւր այս նոր կարծիքը՝ նախորդէն նուազ նպատակ ու ուսումնական ժողովրդեան համար՝ այսու հանգերձ նոյնին ճանշցուելովն ու հրատարակուելովն երկրին փառքը չի նսեմանար ամենեւին։ Պր. Հայտէու իւր վերջին ուսումնասիրութեամբն ամենուն՝ բայց զխաւորաբար մեզ եւ մեր յունածէս Ռումանացի եւ հայածէս Ռումանացի սերնդոց տուաւ նոր միջոց մ'եւս, որով կարող ենք այժմ գնահատել ըստ արժանւոյն Ռումանիայի կրած դժբաւութիւններն

ու կանգնած յաղթանակները հանգերձ ամենայն եւրօպեանց զոր ստացած է ճշմարիտ քաղաքանութեան պատերազմը դաշտին վրայ։

Իրաց ներկայ վիճակ նկատելով՝ կ'երեւայ մեզ թէ իղձի մտաց այն նախակարգ ու էական ազատութիւնը՝ ազգային ժառանգութիւնը կազմող իրաւանց ու ազատութեանց ցանկին մէջէն երբեք պակասած չէ, երեւոյթ մը՝ որ կը ցուցնէ թէ մարդս որչափ դիւրամէտ է բարեւոյն վարժելու եւ չարը մոռնալու։ Մեր պայտը վայելած կարգաւորութեանց համար մեծարանքն ինչպէս եւ երախտագիտութիւնն՝ այն անձանց նկատմամբ՝ որոնք երկիրն օտար եւ իրեն այնչափ փնասակար ազդեցութիւններէն ազատելով՝ կըցած են իւր որդւոց մէջ եղած աստելութիւնը գոյլիւ ու արդիւնաբեր նախանձադրութեան մը փոխել, որով միաբան կ'աշխատեն հասարակաց երկրին բարորութեանն ու երջանկութեան՝ — զգալաբար կ'աճին՝ երբ կը նկատենք այն ժամանակներն եւ սոյոգ վիճակները՝ որով կարող կ'ըլլանք համեմատութիւն մ'ընել ներկայիս ու հազիւ հնարաւոր երեւցող անցելոյ մը մէջ։

Գ. Մ. ՊԱՐԵՆԵՆՍ

ԱՅՐԱՐԿԱԳՐԱԿԱՆ

ԿՈՒԿԱՆ

Ձ.

Պովկասի Ռուսաց տիրապետութիւնէն ետքն եղած ազգահամարները նշանաւոր զարգացում մը կը ցուցնեն. 1876ին Պովկասի բնակիչները հաշուեցան 4,661,000 հոգի, 1877ի մարդահամարն այս թիւը բարձրացուց 5,391,000 հոգւոյ, վերջապէս 1882էն ետքն եղած պլեայլ մարդահամարները ցուցուցին որ Վովկասի մէջն առնելով նոր առնուած երկիրներն, այսինքն կարս (162,000) եւ Բաթում (92,000) գաւառներն, կը սնուցանէր 1885ին 7,307,849 հոգի։ Խառութեան կողմանէ հիւսիսային Վովկասի մէջ 10,3 հոգի կ'իյնայ ամէն քառակուսի հազարամեզրի վրայ, կենդրոնականին մէջ՝ 13,6, որ նման է եւրօպական Ռուսիոյ հարաւային մասին։ Քուիթայիս, Երիւան եւ Տփղիս նահանգները շատ աւելի խիտ բնակութիւն ունին, այսինքն՝ Քուիթայիս 33,6, Երիւան՝ 20,8 եւ Տփղիս 17,8 ամէն քառակուսի հազարամեզրի վրայ։ Մեռեւոյց վրայ ծննդոց աճումն է ճիշդ 13 հոգի 1000